

**Західноукраїнська організація  
«Центр правничих ініціатив»**

**МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ  
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

**«МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ  
ПРАВОВІ ВИМІРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ  
СТАБІЛЬНОСТІ»**

**15-16 квітня 2016 р.**

**Львів  
2016**

ББК 67.0я43  
УДК 340(100+477)(063)  
М 58

М 58    **Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності:**  
Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15-16  
квітня 2016 р. – Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих  
ініціатив», 2016. – 172 с.

Видається в авторській редакції. Оргкомітет конференції не завжди  
поділяє думки учасників.

ББК 67.0я43  
УДК 340(100+477)(063)

# НАПРЯМ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

**Бурдін М. Ю.**

*кандидат юридичних наук, доцент,  
професор кафедри теорії та історії держави і права*

Харківський національний університет внутрішніх справ  
м. Харків, Україна

## **ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗМІН У ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ ТА ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ МАНІФЕСТУ 19 ЛЮТОГО 1861 РОКУ**

У 1861 р. у Російській імперії розпочалася найбільш масштабна за всю її попередню історію аграрна реформа. Разом з Маніфестом про скасування кріпосного права, підписаного 19 лютого 1861 року, Олександр II ввів у дію цілу низку правових норм, які стосувалися саме українського народу. Це, по-перше, закон про селян, які вийшли з кріпацької залежності; по-друге, порядок проведення селянської реформи у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях і частині Харківської; для Чернігівської, Полтавської і частини Харківської губерній було видано спеціальне положення про поземельний устрій [5, с. 123].

Цими окремими актами було надано право самоорганізовуватися малоземельним селянам в різного роду кооперативи – виробничі, переробні сільськогосподарської продукції та її збуту. Саме ці акти стосовно України сприяли прискоренню товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Ці процеси в Україні відбувалися незрівнянно швидкими темпами, ніж у центрі, обтяженому пережитками кріпацтва [6, с. 217 – 218]. Вже у другій половині 80-х років XIX ст. в Нижньому Подніпров'ї сформувалися міжгалузеві сільськогосподарські і промислові виробничі групи [3, с. 17]. На думку С.Сворака, в цей період розпочався рух по створенню громадських організацій, які мали забезпечувати господарську діяльність суб'єктів землеволодіння і землекористування. Чимало членів нелегального «Земського союзу» належали до чернігівського, полтавського, харківського земств, що репрезентували традицію козацького самоврядування [7, с. 145].

У реорганізованому варіанті адміністративного управління суб'єктами землеволодіння й землекористування, утверджене Олександром II, містяться норми права, що були властиві українській державно-правовій культурі і виразно окреслені в Литовському Статуті. Так, приміром, адміністративна одиниця «волость» була вплетена в державно-правовий простір Київської Русі і знайшла закріплення у Литовському Статуті. «Цей кодекс на цілі століття пережив Велике Князівство Литовське (ще 1819 р. він друкувався як збірник діючих законів), він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на українській території мало не до половини XIX ст.» [2, с. 129]. Згідно висновків Г.Вернадського і М. Володимирського-Буданова, «волость» об'єднувала декілька сільських громад, котрі були близько розташовані географічно і мали тісний

зв'язок з містом. С.Сворах, вважає, що терміни «земля», «народ», «князівство», «мир», «волость» і т. ін. були складовими єдиної адміністративно-правової системи [7, с. 45]. Згідно маніфесту Олександра II, в системі самоврядування первинною адміністративною одиницею була сільська громада, яка обирала старосту, котрий відслідковував, як кожне селянське подвір'я використовує землю та виконує свої «повинності» перед самодержавством.

Звертає на себе увагу і той факт, що із Литовського Статуту Олександр II запозичив інститут «мирових суддів», який мав вирішувати повсякденні суперечки між суб'єктами земельної власності, щоб не обтяжувати державні інститути розглядом дрібних правопорушень. Цей інститут був складовою частиною копного суду за Литовським Статутом.

При проведенні реформи в Росії 1861 року з хліборобської площі в дев'ятьох українських губерніях селянам припало 44,6% надільної землі, якою селяни перед тим користувалися. Освоєнням невжитків селянство підвищило надільну площу. Разом з прикупленою землею до 1917 року в руках селян було 64% всієї хліборобської площі [4, с. 55].

На двір колишнім кріпакам припадало в 1861 р. переважно 6,3 дес. землі. Близько 19% не отримало тоді наділу, 3% дворів отримали менше 1 десятини, 16% отримали 1–3 дес., 67% від 3 до 10 дес. і 14% понад 10 дес. на двір. У 1877 році селянські господарства Правобережжя мали 5,4 дес., на Лівобережжі – 6,8 дес., у Південній Україні 8,5 дес. Біля 32,3% селянських господарств уже на самому початку звільнення з кріпацтва мали менше 4 дес. землі, тобто не доходили до споживчої норми при тогочасній сільськогосподарській культурі [1, с. 9]. Тисячі малоземельних селянських сімей у пошуках кращої долі переселялися на вільні, неосвоєні землі в Сибір, на Далекий Схід, Казахстан, Середню Азію. За чисельністю переселенців Полтавська губернія посідала перше місце в Росії, на другому місці – Чернігівська. Ці губернії та Харківська становили 25% усіх переселенців Російської імперії [9, с. 101 – 102].

Із загального земельного сільськогосподарського фонду на території 9 українських губерній 1861 року залишилося в приватній власності 17 952 886 дес. землі (або 47,9%), в тому числі було 15 174 000 дес. великої поміщицько-дворянської власності, решта 2 745 681 дес. (або 7,5%) належало державі й церкві. 1877 року 3 000 великих маєтків (або тільки 1,5% усіх господарств) мали більше 50% придатної для сільського господарства землі. Лише на Київщині було 17% приватних великих власників, які мали переважно кожен понад 10 000 десятин, на Волині було таких 24%. Найбільші латифундії простягалися на Південній Україні. Полтавщина й Чернігівщина творили полосу маєтків дрібних дідичів і багатих козаків, які володіли до 200 дес. На Лівобережжі був найбільший відсоток українських дідичів, які визнавали свою національність. Це були і нащадки давнього козацько-старшинського походження, між ними були заслужені для української культури, деякі до революції були активні в українському громадському житті. Їх збіднілі роди видали чимало української інтелігенції.

Селянські господарства щораз дробилися при спадщинних поділах. Надільну землю 1861 року передано селянству в громадське (общинне) або подвірне (родинне) землеволодіння. На Україні переважало подвірне землеволодіння. Але і в Херсонській, Харківській, Катеринославській губерніях, де переважала формально-правна община, вона практично була безпередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування.

Отже, на Україні існував зовсім відмінний лад в селянських земельних відносинах, ніж на корінних російських землях, де здавна було общинне, переважно передільне землеволодіння.

З огляду на сказане можемо стверджувати, що, по-перше, запізнілий прихід в російський державно-правовий простір європейських цивілізаційно-правових норм землеволодіння і землекористування зумовив і відсталість Росії не лише економічну, а й загальноцивілізаційну. По-друге, агресивна зовнішня політика Росії виключала можливість іноземних інвесторів вкладати фінансові капітали для розвитку сільського господарства на багатих українських чорноземах, а тому проведені реформи відкривали лише потенційну можливість для подальшої співпраці з європейськими державами. По-третє, історичні умови Російської імперії, що склалися після поразки у війні з Туреччиною, були вагомим чинником, що змусив Олександра II провести земельні реформи, водночас і збільшити оподаткування всіх суб'єктів земельних відносин з метою прискореного розвитку військово-промислового потенціалу.

---

### Література

1. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / Витанович І. // Український історик. – 1967. – № 3. – С. 5 – 60.
  2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2-х т. – Т. 2. (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 217 с.
  3. История СССР. Период империализма / Под ред. Е. Д. Черменского. М.: Просвещение, 1965. – 568 с.
  4. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
  5. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навчальний посібник / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
  6. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е издание. – Том 16 (Июнь 1907 – март 1908). – М. : Издательство политической литературы, 1973. – 598 с.
  7. Сворака С. Д. Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя: монографія / С. Д. Сворака. – Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.
  8. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення: у 4-х т. – Т. I: Землеробство України: від праслов'ян через події XIX і XX століть до наших днів / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов, В.М. Костев, П.П. Панченко, І.Д. Примака. – К.: Аграрна наука, 2005. – 280 с.
-